

ANNA ODROWĄŻ-COATES

*Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
w Warszawie*

NEUTRALNOŚĆ PŁCI W SZWEDZKIEJ POLITYCE EDUKACYJNEJ

ABSTRACT. Odrowąż-Coates Anna, *Neutralność płci w szwedzkiej polityce edukacyjnej* [Gender Neutrality in Swedish Education Policy]. *Studia Edukacyjne* nr 38, 2016, Poznań 2016, pp. 227-251. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-3013-7. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2016.38.14

The Author discusses the concept of gender neutrality in the context of the Swedish education system. The article is based on critical analyses of the international press discourse, studies of Nordic scholars and on a small-scale empirical study carried out in Stockholm in the autumn of 2014. The study involved non participant observation, interviews with academics associated with the subject matter, interviews with head teachers of schools and nurseries in Stockholm and a number of open-question, questionnaires completed by teachers and students enrolled in specialist teaching courses at Stockholm University at the time of the study. This triangulation of qualitative techniques allowed the building of an in-depth understanding of what gender neutrality means in educational practice.

Key words: gender neutrality, equality, norm critical pedagogy, school curriculum

Wprowadzenie

Termin „neutralność płci” rozumiany jest w tym tekście zamiennie z równością płci i równouprawnieniem płci, gdyż tak w Szwecji rozumieli go badacze tego zagadnienia i nauczyciele¹. Szwecja od lat zajmuje wysoką pozycję (czwartą w 2013 i 2014 roku) w światowych rankingach równo-

¹ Na podstawie wywiadów swobodnych przeprowadzonych w języku angielskim, we wrześniu 2014 roku, ze sztokholmskimi badaczami problematyki „gender neutral” oraz odpowiedzi z kwestionariusza ankiety przeprowadzonego na dwóch grupach nauczycieli (N21 + N20) i dla porównania na jednej grupie studentów zagranicznych ostatniego roku kierunków pedagogicznych na Uniwersytecie Sztokholmskim, w ramach wymiany międzynarodowej ERASMUS (N18).

uprawnienia płci – Gender Gap Index². Nie bez znaczenia pozostaje długa tradycja zauważania problemów kobiet w społeczeństwie. Już w XIII wieku król Szwecji Birger Jarl wprowadził prawo dotyczące przemocy wobec kobiet, wyznaczające kary za porwanie i gwałt na nich³. W 1718 roku przyznano prawo do głosowania w wyborach lokalnych i narodowych płacącym podatki członkiniom gildii w miastach (co prawda odwołano to prawo kilkadziesiąt lat później, niemniej sama koncepcja jest istotna)⁴. W 1778 roku Gustaw III, w celu zapobiegania mordowaniu dzieci zrodzonych poza związkiem małżeńskim oraz ochrony godności kobiet, wydał akt *Barnamord-splakat*, zezwalający na opuszczenie miasta przez niezamężną kobietę ciężarną i anonimowy poród, który oznaczał, że na akcie urodzenia wystąpiła by jako „matka nieznana”. Jak podaje Biuro Analiz Statystycznych (SOU), na początku XIX wieku kobiety biznesu mogły decydować o swoich sprawach bez konieczności uzyskania zgody męża⁵, a kobiety niezamężne uzyskały podmiotowość prawną⁶. W 1842 roku wprowadzona została powszechna edukacja elementarna dla osób obojga płci⁷. Przykładów, stawiających Szwecję na pozycji pioniera praw kobiet, jest znacznie więcej, niemniej w niniejszej pracy uwagę skupi najnowszy trend w szwedzkiej edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej, tzw. egalitaryzm płci *jämställdhets*, często określanej w literaturze anglojęzycznej jako *gender neutrality* (ze szwedzkiego: *könsneutralitet*). Ruth Lister pisze o nowym skandynawskim gender-inkluzywnym (włączającym bez względu na płeć) modelu obywatelstwa, opartym na refleksyjnej, kosmopolitycznej solidarności społecznej⁸.

W kolejnych częściach przedstawiony zostanie: międzynarodowy dyskurs prasowy dotyczący neutralności płci w szwedzkiej edukacji, następnie w jaki sposób należy rozumieć koncepcję neutralności płci oraz jak przeja-

² *The global gender gap report 2013*, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2013/>, *The global gender gap report 2014*, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/rankings/> [dostęp: 20.10.2014].

³ *Gender equality in Sweden*, <https://sweden.se/society/gender-equality-in-sweden/>, [dostęp: 20.10.2014].

⁴ A. Karlsson-Sjögren, *Männerna, kvinnorna och rösträtten: medborgarskap och representation 1723–1866*, Carlsson, Stockholm 2006.

⁵ A. Karlsson-Sjögren, *Mansdominans i förändring, om ledningsgrupper och styrelser: betänkande, Sverige Utredningen om kvinnor på ledande poster i näringslivet*, SOU 2003:16, Stockholm 2003.

⁶ C. Bladh, *Månglerskor: att sälja från korg och bod i Stockholm 1819-1846*, Stockholm 1991.

⁷ C. Florin, *Kunskapens rot är bitter men dess frukter äro ljuva, Om kvinnor och utbildning i ett historiskt perspektiv*, <http://www.ub.gu.se/kvinn/portaler/kunskap/historik/>, [dostęp: 20.10.2014].

⁸ R. Lister, *Gender, Citizenship and Social Justice in the Nordic Welfare States: A view from the Outside*, [w:] *Gender equality and welfare politics in Scandinavia. The limits of political ambition?* red. K. Melby, A-B. Ravn, C. Carlsson Wetterberg, Bristol 2009, s. 215-220.

wia się ona w programach nauczania, a wreszcie w jaki sposób wdrażana jest w praktyce przez nauczycieli, wychowawców, pedagogów i dyrektorów placówek edukacyjnych. W pracy prezentowane będzie stanowisko pedagogiki kompensacyjnej (z ang. *compensatory pedagogy*) i normokrytycznej (*norm-critical pedagogy*) oraz nurtu pedagogiki płci kulturowej (*gender pedagogy*)⁹. Badania własne, z wykorzystaniem jakościowych technik badań terenowych, obejmujących obserwację nieuczestniczącą w terenie, wywiady swobodne oraz kwestionariusz ankiety z trzema pytaniami otwartymi, zaliczyć można do paradygmatu interpretatywnego. Ich analizy wpisują się w relatywistyczną hermeneutykę pedagogiki społecznej. Badania trwały cztery tygodnie i odbyły się we wrześniu 2014 roku w Sztokholmie. Objęto nimi dwa kameralne (każde dla około 20 dzieci) przedszkola w śródmieściu, które chciały pozostać anonimowe, dwie szkoły wielkomiejskie na obrzeżach miasta (każda dla ponad 400 uczniów, ze znacznym udziałem procentowym dzieci emigrantów) oraz środowisko akademickie związane z Uniwersyte-tem Sztokholmskim.

Dyskurs prasowy

Termin „neutralność płci” w pewnych kontekstach społeczno-kulturowych wywołuje skojarzenia raczej negatywne i zwraca na siebie uwagę „dziwacznością” tego pojęcia¹⁰. Od kilku lat anglojęzyczna prasa międzynarodowa podejmuje wątki z nią związane, niemniej z analizy dyskursu wynika, iż robi to raczej dla wywoływania sensacji pośród osób, które nie mają merytorycznej wiedzy w tym zakresie. Pierwsze reakcje prasy wywołały idee wprowadzenia na rynek zabawek, gier i przedmiotów z założenia naturalnych płciowo, jak również wykorzystywanie neutralnej kolorystyki lub zamianę stereotypowej kolorystyki, jaką przypisuje się danej płci, produkując na przykład różowe karabiny i czołgi, czy lalki, których płci nie da się określić i można nadać im tożsamość płciową zgodnie z własnym uznaniem¹¹. Stoiska z zabawkami oraz rynek książeczek dla dzieci stały się po-

⁹ Nazwy angielskie podano z uwagi na to, że polskie odpowiedniki w pełni nie oddają ich znaczenia.

¹⁰ N. Rothschild, *In Sweden, a debate over whether gender equality has gone too far*, *The Christian Science Monitor*, <http://www.csmonitor.com/World/Europe/2012/0407/In-Sweden-a-debate-over-whether-gender-equality-has-gone-too-far>, [dostęp: 20.10.2014].

¹¹ N. Rothschild, *Sweden's New Gender-Neutral Pronoun: Hen. A Country Tries to Banish Gender*, http://www.slate.com/articles/double_x/doublex/2012/04/hen_sweden_s_new_gender_neutral_pronoun_causes_controversy_.html, [dostęp: 20.10.2014].

lem walki ideologicznej o neutralność płci. Kubusiowi Puchatkowi i *Księżdzie dżungli* zarzucono przedstawianie świata mężczyzn, marginalizując w nim postaci żeńskie. Książki prezentujące tradycyjny podział ról płci zostały albo wycofane, albo przy czytaniu zmieniano w nich celowo imiona, odwracając przedstawiony w historyjkach porządek, w celu wywołania wśród dzieci dyskusji na temat stereotypowych ról płci. Dotychczas rynek tradycyjnych zabawek jest skutecznym narzędziem przysposabiania dzieci w procesie socjalizacji do koncepcji neutralności płci, niemniej rynek gier komputerowych i aplikacji elektronicznych, który przejmuje znaczną część uwagi dzieci, nadal manifestuje silne podziały na gry typowo dziewczęce – opiekowanie się różowymi zwierzątkami, opieka nad niemowlakiem, zakupy ubrań i kosmetyków oraz uznane za typowo chłopięce – wyścigi, wojna, latanie samolotem, czy niszczenie obiektów i walka z zagrożeniem.

Kontrowersje wzbudziło wprowadzenie do języka szwedzkiego nowego słowa „*hen*” – zastępującego Pan/Pani (*han/hon*) zaimkiem odpłciowionym adekwatnym dla każdej możliwej płci¹². Zaimek ten może być bardzo przydatny dla badaczy, kiedy nie chcą ujawnić tożsamości płciowej swoich respondentów, czy osób biorących udział w eksperymencie, pozwala też na odrzucenie uprzedzeń związanych z płcią i oczekiwań z nią związanych, gdy spodziewamy się, że na spotkanie przyjdzie „*hen*”. Lingwiści twierdzą, że wykorzystanie słowa „*hen*” stale wzrasta w Szwecji wśród: polityków, studentów, naukowców, w prasie i w Internecie¹³. W języku fińskim funkcjonuje podobny zaimek osobowy – *hän*, niemniej nie wywołuje on kontrowersji z uwagi na swoje długoterminowe istnienie w tym języku. Najżywsze kontrowersje wzbudziły jednak wysiłki wprowadzenia neutralności płci na gruncie przedszkolnym i szkolnym¹⁴. Największy rozgłos uzyskały pionierskie przedszkola, jak chociażby najbardziej znana Egalia w Sztokholmie, które w pełni realizują zalecenia ministerialne w zakresie pedagogiki gen-

¹² J. Tagliabue, *Swedish School's Big Lesson Begins With Dropping Personal Pronouns*, http://www.nytimes.com/2012/11/14/world/europe/swedish-school-de-emphasizes-gender-lines.html?_r=0, [dostęp: 05.09.2014]; N. Bailey, *Recent Feminist Initiatives in Sweden Include Gender Neutral Pronoun, Bechdel Test*, <http://townhall.com/tipsheet/nicolebailey/2013/11/07/feminist-initiatives-just-passed-in-sweden-include-gender-neutral-pronoun-bechdel-test-n1742106>, [dostęp: 20.10.2014].

¹³ Za: M. Lindqvist, *Könsneutrala hen inne bland svenska politiker*, <http://hbl.fi/nyheter/2013-04-08/436321/konsneutrala-hen-inne-bland-svenska-politiker>, [dostęp: 22.10.2014].

¹⁴ A. Törnkvist, *School sets up "gender-neutral" dressing room*, <http://www.thelocal.se/20130425/47554>, [dostęp: 22.10.2014]. C. Hebblethwaite, *Sweden's "gender-neutral" pre-school*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-14038419>, [dostęp: 27.05.2014]; The Week Staff, *Sweden's "confusing" gender-neutral preschool*, <http://theweek.com/article/index/216779/sweden-confusing-gender-neutral-preschool>, [dostęp: 20.10.2014].

der, uznające neutralność płci za główny cel swojego istnienia i działania wdrażając specjalny bezprecedensowy program pracy z dziećmi i rodzicami¹⁵. Egalia deklaruje, że uczy, iż wszyscy bez względu na swoje cechy wrodzone powinni mieć takie same prawa, obowiązki i możliwości, dzięki wykorzystaniu perspektywy równości płci i pedagogiki normokrytycznej¹⁶. W rejonie, w którym znajduje się przedszkole Egalia w lokalnej prasie¹⁷ pojawiły się głosy krytyczne, przedszkole otrzymało także wiele anonimowych gróźb. Niemniej inne, niespecjalistyczne placówki edukacyjne również podążają w tym kierunku, wyznaczonym zresztą przez dokumenty ministerialne – rządowej Agencji ds. Edukacji – tj. program nauczania (dostępny na stronie www.scolverket.se), który będzie analizowany w dalszej części tej pracy. Rozpowszechnienie idei neutralności płci można zaobserwować między innymi na przykładzie koedukacyjnych toalet, występujących w większości placówek edukacyjnych. Przebieralnie w placówkach oświatowych też przechodzą ewolucję, stając się albo mniej grupowe i bardziej zindywidualizowane (pojedyncze kabiny) albo również koedukacyjne¹⁸. W dyskursie prasowym za kontrowersyjne uznaje się podejście do mieszanych drużyn w szkolnych kontaktowych grach sportowych, podczas których oczekuje się neutralności, a współpraca i solidarność staje się ważniejsza od wygranej¹⁹. Czytając wnikliwie załączone w tej części przykłady przytaczanych informacji prasowych o neutralności płci, można zauważyć tendencję do spływania i podważania działań nastawionych na osiągnięcie neutralności płci w edukacji oraz zarzucanie jej „odpłciowienia” dzieci oraz stosowania wo-

¹⁵ Strona główna przedszkola Egalia: <http://www.stockholm.se/-/Serviceenhetsdetaljer/?kontakt=&enhet=f90dc7c3daa948da9190e3789c768ac4>, [dostęp 20.10.2014].

¹⁶ “We want to teach and show children that all people, regardless of gender, age, physical and mental ability, or ethnic origin should have the same rights, opportunities, and obligations ... at Egalia, all toys, books, materials, and treatment of children and adults are thought from a gender equality perspective. Egalia has a norm critical approach and we want to work actively to prevent cementation of gender stereotyping” [za:] A.B. Lind-Valdan, *The Feminist Preschool? Swedish Policy and Practice*, PhD dissertation, Newark 2014, s. 129.

¹⁷ A. Sjögren, *Hot mot förskola på Södermalm* [Nici z przedszkola w Södermalm], *Södermalmsnytt*, 2011, February 3, s. 10; E. Lundberg, *Genus - varför så provocerande?* (Płeć – dlaczego tak prowokacyjnie?) *Södermalmsnytt* 2012, May 25; K. Lagerwall, *På Egalia tas fokus bort från könet* [Egalia ma odwrócić uwagę od płci], *Dagens Nyheter*, 2012, February 14.

¹⁸ D. Gayle, *Swedish school brings in “gender neutral” changing rooms to avoid teenagers being labeled male or female*, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2315193/Swedish-school-brings-gender-neutral-changing-rooms-avoid-teenagers-labelled-male-female.html>, [dostęp: 05.05.2014]; AP, *Gender-Neutral Changing Room Opens At Swedish School*, http://www.huffingtonpost.com/2013/04/25/genderneutral-changing-ro_n_3156433.html, [dostęp 20.10.2014].

¹⁹ C. Prince Birkeland, *Can Kids Be Raised in a Gender-neutral Society? Sweden Thinks So*, <https://in.lifestyle.yahoo.com/blogs/team-mom/can-kids-be-raised-in-a-gender-neutral-society--sweden-thinks-so.html>, [dostęp: 20.10.2014].

bec nich nowego rodzaju przemocy symbolicznej – walczącej z naturą²⁰. W obliczu negatywnego i populistycznego dyskursu prasowego warto sięgnąć do literatury naukowej oraz zaczerpnąć informacji z pierwszej ręki: od nauczycieli, wychowawców, dyrektorów szkół oraz rodziców dzieci do nich uczęszczających. Konieczna jest też analiza ministerialnej podstawy programowej dla placówek oświatowych, która zostanie przedstawiona w dalszej części pracy.

Koncepcja neutralności płci w edukacji

Czym *de facto* jest neutralność płci w szwedzkiej edukacji? Odpowiedź na to pytanie zostanie zrekonstruowana na podstawie wywiadów swobodnych z pięcioma badaczami zagadnienia neutralności płci z Uniwersytetu w Sztokholmie i odpowiedzi pisemnej ankietowanych nauczycieli oraz analizy akademickich materiałów zastanych. Neutralność płci w edukacji nie jest koncepcją wyłącznie szwedzką, choć wielu twierdzi, że ma korzenie właśnie w tym kraju²¹. Wiele badań pochodzi z zachodnich krajów anglojęzycznych, szczególnie Stanów Zjednoczonych, oraz krajów skandynawskich i Danii. Neutralność płci jako konstrukt teoretyczny czerpie swe korzenie z trzech podstawowych źródeł: postkonstruktywistycznej teorii feministycznej²², pedagogiki normokrytycznej (kwestionującej wpływ relacji władzy na perspektywę jednostek i blisko związanej z teoriami *queer*)²³ oraz zasady rów-

²⁰ J. Soffel, "Gender-neutral" pre-school accused of mind control, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/genderneutral-preschool-accused-of-mind-control-2305983.html>, [dostęp: 20.10.2014].

²¹ V. Strauss, *A new Finnish lesson: Why gender equality matters in school reform*, http://www.washingtonpost.com/blogs/answer-sheet/post/a-new-finnish-lesson-why-gender-equality-matters-in-school-reform/2012/09/05/3703ad4c-f778-11e1-8253-3f495ae70650_blog.html, [dostęp: 20.10.2014].

²² Zob. L. Alcoff, *Visible Identities: Race, Gender, and the Self*, Oxford 2006; L. Alcoff, E. Mendieta, *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*, Oxford 2003; R. Alsop, A. Fitzsimons, A. Lennon, *Theorising gender*, Polity, Cambridge 2002; J. Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, London 1993; S. de Beauvoir, *The Second Sex*, New York 1952; D.J. Haraway, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Chicago 2003; G. Jagger, *Judith Butler: Sexual Politics, Social Change and the Power of the Performative*, London-New York 2008; J. Lacan, *Écrits: A Selection*, trans. A. Sheridan, London 1989; J. Sawicki, *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*, New York 1991; I.M. Young, *On Female Body Experience: "Throwing Like a Girl" and Other Essays*, Oxford 2005.

²² J. Bromseth, R. Sörensdotter, *Norm-critical pedagogy*, [w:] *Gender Studies Education and Pedagogy*, red. A. Lundbergm, A. Werner, Gothenburg 2014, s. 24-31.

²³ Tamże, s. 24-31.

ności szans²⁴. Można ją uznać za swojego rodzaju „ślepotę na płęć”, która zakłada równe traktowanie wszystkich, bez względu na ich płęć. Podstawą neutralności płci jest porzucenie preferencji wobec jednej płci w wykonywaniu określonych działań czy przeświadczenia o podziale ról społecznych według płci. Neutralność płci zaprzecza idei dwubiegunowego rozdzielania kobiet od mężczyzn na zasadzie osobnych – antagonistycznych „gatunków”. Idea neutralności płci polega na zauważaniu, że istnieją różnice między mężczyznami i kobietami, niemniej nie istnieją one na dwóch odległych biegunach, lecz na skali. W związku z tym istniejące płci powinny respektować wzajemne różnice, współpracować i starać się spoglądać na świat z perspektywy nie tylko własnej, ale też pozostałych uczestników interakcji, aby zapobiec tworzeniu sztucznych i wykluczających światów zarezerwowanych tylko dla jednej płci (np. postrzegając ścinanie drzew czy matematykę wyższego rzędu jak działania zmaskulinizowane, a szycie czy opiekę nad małym dzieckiem jako zajęcia typowo kobiece). Tak więc, neutralność płciowa rzuca wyzwanie stereotypom ról płci, zauważając wachlarz możliwych konstelacji płci i jednostkowych predyspozycji. Polityka neutralności płci skupia się na samoświadomości i analizie tego, jak płęć może wpływać na zachowanie, relacje międzyludzkie i dynamikę procesów w klasie szkolnej czy w społeczeństwie. Osiągnięcie wysokiego poziomu świadomości ułatwia dostrzeganie upłciowionych zachowań. Pomaga je przewyżczać lub chociażby ujawniać i analizować.

Neutralność płci nie jest próbą „odpłciowienia” człowieka – usunięcia jego cech płciowych. To byłoby niemożliwe. Neutralność oznacza równe traktowanie ludzi, bez względu na ich płęć. Neutralność oznacza również zdanie sobie sprawy z różnic płci i jaki wpływ mają one na szanse życiowe jednostki oraz na interakcje pomiędzy poszczególnymi aktorami społecznymi. Uświadomienie sobie własnych ograniczeń oraz własnych uprzedzeń ma na celu dostosowanie swoich działań do bardziej egalitarnego modelu interakcji z innymi. Neutralność płci w pierwszej kolejności dotyczy sprawiedliwości społecznej i równouprawnienia. Zasada neutralności płci jest składową szerszej zmiany społecznej, która ma demaskować mechanizmy niesprawiedliwości społecznej i pomagać wprowadzić rzeczywiste równouprawnienie na poziomie systemu edukacji. W praktyce można to osiągnąć jedynie wówczas, jeśli dzieci traktowane są jednakowo, aby nie czuły się lepsze, gorsze, bardziej czy mniej ważne od innych. W klasie szkolnej powinny uzyskiwać taki sam udział w zadaniach klasowych, ten sam poziom

²⁴ Zob. *Gender Equality in European Union*, <http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/>, [dostęp: 22.10.2014]; *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*.

uwagi nauczyciela, tę samą przestrzeń i ten sam wkład czasu, jaki nauczyciel im poświęca. Nie oznacza to wcale, że nauczyciel ma wytworzyć w klasie nienaturalny świat idealny, pozbawiony biedy, uzależnień, choroby, podziałów klasowych, etnicznych czy płciowych. Nie. Nauczyciel ma pokazać dzieciom świat różnicowany, pełen hierarchii i podziałów, uwrażliwiając je na mechanizmy, w jaki sposób te nierówności są wytwarzane i utrzymywane. Jednocześnie, nauczyciel ma zakorzenić w dzieciach szacunek i zaufanie do wszystkich ludzi, bez względu na ich dane demograficzne oraz pokazać, że wszyscy należymy do tej samej rasy – rasy ludzkiej, bez względu na kolor skóry, płeć, czy naszą sytuację ekonomiczną. Jedynie w takim wysoce refleksyjnym otoczeniu można stworzyć korzystne warunki dla tworzenia równych szans.

Neutralność płci pozwala działającym podmiotom zachowywać się w bardziej męski lub kobiecy sposób, w zależności od kontekstu i sytuacji, bez poczucia nieadekwatności czy groteskowości przy podejmowaniu ról i zadań zabarwionych płciowo. Strach przed negatywną oceną środowiska powinien zniknąć tworząc atmosferę dogodną dla wykorzystania pełni potencjału i pełni swojego człowieczeństwa we wszystkich sytuacjach społecznych. Sytuacja neutralności płci powinna dać dzieciom większą pewność siebie, zdrowe poczucie wartości i zapobiec wielu społecznym oraz psychologicznym problemom. Neutralność płci staje się więc konieczna dla dobrego funkcjonowania równościowego społeczeństwa demokratycznego i dla zdrowia psychicznego jednostek. Eliminuje się wstyd, kiedy chłopiec płacze lub gdy dziewczynka wybuchnie złością, ponieważ oboje są ludźmi i doświadczają podobnego wachlarza emocji. Mężczyzna nie powinien być postrzegany jako mniej męski (pozostając w dyskursie męskości jako kategorii pozytywnej w odbiorze społecznym), jeśli tarza się z dziećmi na podłodze, przytula je i myśli, że są cudne i miłe. Kobieta nie powinna być postrzegana jako bardziej męska, jeśli rozwiązuje sytuacje zawodowe w „męski sposób”, oceniany jako racjonalny i zimny, nadający jej etykietę „twardej jak gład”. Ludzie powinni czuć się dobrze korzystając z wielu różnych – postrzeganych stereotypowo – jako męskich czy kobiecych narzędzi, zachowań czy emocji, w zależności od sytuacji i miejsca działań. Każdy człowiek, bez względu na płeć, może być bardziej męski lub kobiecy i przynależność płciowa nie powinna nas ograniczać przy osiąganiu celów w domu, szkole, pracy, życiu prywatnym czy publicznym. Podsumowując, neutralność płciowa jest koncepcją indywidualistyczną, pozwalającą jednostkom na bycie takimi jakimi się czują w danej ramie czasoprzestrzennej, bez poczucia alienacji czy odrzucenia. Neutralność płci wyzwala jednostkę z opresji kultury i stereotypów ról płci, pozwalając na większą wolność i harmonię.

Oczywiście, żaden system edukacji nie jest wolny od ideologii, w tym przypadku ideologii z założenia równościowej i wolnościowej, niemniej nauczyciele wdrażający założenia neutralności płci mają znaczną swobodę w relatywizmie i stawianiu pytań. Nauczyciel musi zapytać samego siebie, jak dalece chce i może wdrożyć ideę neutralności płci na poziomie klasy szkolnej, co chce osiągnąć? Czy jego starania na poziomie klasy szkolnej przygotowują dzieci do życia w społeczeństwie czy wykreują sztuczne, laboratoryjne warunki nieprzystające do rzeczywistości pozaszkolnej.

Podstawowym zadaniem jest poszerzenie horyzontów myślowych ucznia, aby ten zdawał sobie sprawę z mechanizmów oddziaływania płci na szanse życiowe, wybory i przyszłość jednostek. Nie ma to na celu zamazania różnic płciowych, ale wyposażenie uczniów w świadomość oddziaływania płci, wrażliwość na dobre i złe praktyki społeczne, walkę z dyskryminacją i skupienie się na byciu sprawiedliwym we własnych ocenach i decyzjach.

Neutralność płci w szkolnictwie stała się w ostatnich dwudziestu latach pierwszoplanowym produktem eksportowym Szwecji. Liczne kraje północne podążają za przykładem Szwedów. Litwa aspiruje do wdrażania u siebie szwedzkich rozwiązań dotyczących neutralności płci w systemie edukacji²⁵.

Programy nauczania

W Szwecji od lat dziewięćdziesiątych XX wieku w centrum dyskusji na temat gender były różnice fizjologiczne, psychologiczne i neurologiczne między płciami, znajdując swe odzwierciedlenie w raporcie ministerialnym zatytułowanym „Jesteśmy z pewnością różni”²⁶. Ten Raport Ministerstwa Edukacji był szeroko krytykowany przez kręgi akademickie, niemniej stał się podstawą wprowadzenia pedagogiki kompensacyjnej do szkół, w celu zniwelowania różnic w zdolnościach i umiejętnościach między płciami. Na przykład, skupiano się na wykształceniu w dziewczynkach lepszej orientacji przestrzennej²⁷. Jednocześnie, zaczęły rosnąć obawy o pozycję chłopców w szkolnictwie skandynawskim i brytyjskim, jako zdominowanym przez kobiece sposoby rozumienia, prowadzące do odmaskulinizowania chłop-

²⁵ E. Blomberg, Y. Waldemarson, A. Žvinkliene, *Gender Equality Policies: Swedish and Lithuanian Experiences of Nordic Ideas*, [w:] *The Sea of Identities*, red. Norbert Götz, Stockholm 2014, s. 225-246.

²⁶ E. Öhrn, *Changing Patterns? Reflections on Contemporary Swedish Research and Debate on Gender and Education*, NORA, 2000, 8(3), s. 128-136.

²⁷ Tamże, s. 130.

ców²⁸. Trend ten spowodował stygmatyzację nauczycielek i w ogóle zawodu nauczyciela, który oskarżano o zbytnią feminizację, podejście kobiece, marnotrawstwo, czy brak wyników. Faktycznie, do tej pory w Szwecji kobiety stanowią 97% nauczycieli przedszkolnych, wczesnoszkolnych i edukacji obowiązkowej²⁹.

Ministerstwo Edukacji wydaje rozporządzenia dotyczące równouprawnienia w edukacji, które następnie są przekładane na język programu nauczania przez Szwedzką Agencję Narodową ds. Edukacji – tzw. Skolverket, która wydaje rekomendacje, monitoruje ich implementacje i jest łącznikiem między placówkami oświatowymi a Ministerstwem Edukacji. Odpowiedzialnością za edukację i skuteczną implementację programów nauczania obarczone są samorządy lokalne³⁰.

Od 2003 roku wszystkie dzieci w Szwecji mają zagwarantowany dostęp do opieki przedszkolnej, dla dzieci w wieku 4-5 lat jest całkowicie bezpłatna, a dla młodszych może być częściowo płatna (szczegółowe informacje są dostępne w archiwach Związku Nauczycieli i Dyrektorów Szkół Średnich)³¹. Niektórzy badacze twierdzą, że Szwedki, dzięki rozwojowi myśli feministycznej, wywalczyły sobie zinstytucjonalizowanie funkcji opiekuńczych wobec dzieci, osób starszych, chorych i niepełnych, umożliwiając kobietom wyzwolenie od funkcji opiekuńczych i tym samym równiejsze szanse na rynku pracy³².

Zgodnie z rozporządzeniami Narodowej Agencji ds. Edukacji, przedszkole ma obowiązek między innymi „zapobiegać tradycyjnym schematom płci i rolom społecznym. Dziewczynki i chłopcy powinni w przedszkolu mieć te same możliwości by testować i rozwijać możliwości i zainteresowania bez ograniczeń związanych z stereotypowymi rolami płci”³³. Przedszkole powinno być miejscem wolnym od dyskryminacji, także tej ze względu na płeć, kształtującym empatię i refleksyjność, pobudzającym do stawiania pytań i dyskusji³⁴. W programie nauczania dla przedszkola słowo „równość”

²⁸ A. Csonka, B. Jørgensen, L. Fridberg, *Blik for Køn i Pædagogisk Praksis*, Copenhagen 2009, s. 5.

²⁹ A.B. Lind-Valdan, *The Feminist Preschool? Swedish Policy and Practice*, PhD dissertation, Newark 2014, s. 132.

³⁰ *Swedish Education Act of 2010*, r. 2, §2

³¹ I.M. Young, *TAM-Arkiv, Lärarförbundet, Lärarnas Riksförbund, SFHL*, 2010.

³² Por. z D. Burnier, *Masculine Markets and Feminine Care: A Gender Analysis of the National Performance Review*, *Public Administration Review*, 2006, 66(2), s. 861-872.

³³ *Curriculum for the Preschool Lpfö 98 Revised 2010*, Stockholm 2011, s. 4.

³⁴ No child in the preschool should be subjected to discrimination due to gender, ethnic group, religion or other faith, sexual orientation of a family member or functional impairment, or be subjected to other degrading treatment. Preschool should aim to develop the child's sense of empathy and concern for others, as well as openness and respect for differences in

pojawia się tylko dwa razy, „równy” – cztery razy a „gender” – siedem razy (neutralność płci, podobnie jak w pozostałych dokumentach – ani razu). Analizując anglojęzyczną wersję podstawy programowej dla szkoły podstawowej “Curriculum for the compulsory school, preschool class and the recreation centre 2011”, należy zauważyć, że słowo równouprawnienie płci (*gender equality*) pojawia się na 20 stronach tego dokumentu (co stanowi 10% stron). Jest ono obecne już na pierwszej stronie, pierwszego rozdziału, omawiającego normy i wartości. W tym dokumencie słów „chłopcy/dziewczynki” użyto tylko raz. Zagadnienie równouprawnienia płci jest integralną częścią programu dla każdego roku nauki i wchodzi w zakres nauczania wszystkich przedmiotów, ze szczególnym naciskiem na zagadnienia demokracji, praw i obowiązków obywatelskich, zdrowia, sportu i wspólnego życia w społeczeństwie. Wielokrotnie podkreślana jest rola szkoły w przeciwstawianiu się stereotypom, niesprawiedliwości społecznej i promocji różnorodności (*diversity*)³⁵. W dokumencie można odnaleźć filozofię relatywizmu kulturowego³⁶ i wolności intelektualnej, wyrosłej z nastawienia re-

people’s views and ways of life. The child’s need to reflect on and share their thoughts with others in various ways about questions of life should be supported (*Curriculum for the Pre-school*, s. 3).

³⁵ “The school should promote understanding of other people and the ability to empathise. Concern for the well-being and development of the individual should permeate all school activity. No one should be subjected to discrimination on the grounds of gender, ethnic affiliation, religion or other belief system, transgender identity or its expression, sexual orientation, age or functional impairment or other degrading treatment. Such tendencies should be actively combated. Xenophobia and intolerance must be confronted with knowledge, open discussion and active measures (*Curriculum for the compulsory school, preschool class and the recreation centre, Stockholm 2011*, s. 9).

The school should actively and consciously further equal rights and opportunities for women and men. The way in which girls and boys are treated and assessed in school, and the demands and expectations that are placed on them, contributes to their perception of gender differences. The school has a responsibility to counteract traditional gender patterns. It should thus provide scope for pupils to explore and develop their ability and their interests independently of gender affiliation (*Curriculum for the compulsory school*, s. 10).

Teaching should help pupils to develop their knowledge about, and giving opportunities to reflect over gender equality and the distribution of work in the home. Teaching should also give pupils the opportunity to develop knowledge of cultural variations and traditions in different households” (*Curriculum for the compulsory school*, s. 43).

³⁶ „Teaching should help pupils to develop their knowledge of how different religions and other outlooks on life view questions concerning gender, gender equality, sexuality and relationships. Pupils should, in addition, be equipped to analyse and determine their standpoint in ethical and moral questions. Teaching should also contribute to pupils developing an understanding of how people’s values are linked to religions and other outlooks on life. It should also contribute to pupils developing their capacity to act responsibly in relation to themselves and their surroundings” (*Curriculum for the compulsory school*, s. 167).

fleksyjnego³⁷. Podobnie wygląda sytuacja w programie nauczania dla szkół średnich "Curriculum for the upper secondary school 2013"³⁸. Zastanawiające wydaje się, że założenia nie mówią nigdzie wprost o neutralności płci a o równości, podczas gdy pedagodzy, akademicy i dyrektorzy szkół twierdzą, że są one zbudowane na pedagogice normokrytycznej, promującej tę koncepcję³⁹. Wynika z tego, że neutralność płci funkcjonuje na płaszczyźnie symbolicznej i niewidzialnej, jednak szwedzcy pedagodzy są jej świadomi i nadają jej wysublimowany charakter równościowy.

W Szwecji obowiązkiem szkolnym dzieci objęte są tylko do 14. roku życia, ale przeważająca większość decyduje się kontynuować naukę, która w instytucjach publicznych jest bezpłatna, więc można wyobrazić sobie, że założenia programu nauczania dotyczące równouprawnienia płci mają szeroki zasięg społeczny.

Neutralność płci w praktyce przedszkolnej (*förskole*)

Pedagogika równości, tzw. *jämställdhets pedagogik*, będąca podstawą pedagogiki neutralności: *könsneutralitet pedagogik*, operuje na zasadzie policzalnych statystycznie i widzialnych środków działania, podczas gdy dotychczasowa pedagogika gender skupiała się na zrozumieniu upłciowienia działań i ich przestrzeni⁴⁰. Nordycka przedstawicielka studiów gender Elisabet Öhrn uważa, że badania tego, jak społecznie konstruowany jest gender, a szczególnie męskość, są niezmiernie istotne, zwłaszcza że wcześniejsze badania skupiały się raczej na sytuacji dziewcząt i ich dyskryminacji czy stereotypizacji⁴¹. W wywiadach z pięcioma specjalistami Uniwersytetu w Sztokholmie, zajmującymi się badaniami z dziedziny pedagogiki gender w przedszkolu, okazało się, że problematyka neutralności płci jest obecna w dyskursie akademickim od kilku lat, weszła też do programu kształcenia

³⁷ „Teaching should give pupils the preconditions to view societal questions from different perspectives. In this way, pupils develop their understanding of their own living conditions and those of others, the importance of gender equality, how different interests and views occur, how they are expressed and how different actors try to influence the development of society” (*Curriculum for the compulsory school*, s. 177).

³⁸ „Teachers should ensure that teaching in terms of content and its organisation is typified by a gender perspective...” (*Curriculum for the upper secondary school*, Stockholm 2013, s. 9).

³⁹ Informacje uzyskane na podstawie wywiadów własnych Autorki.

⁴⁰ Por. z I.M. Young, *Jämställd Förskola – om Betydelsen av Jämställdhet och Genus i Förskolans Pedagogiska Arbete. Slutbetänkande av Delegationen för jämställdhet i förskolan*, (SOU 2006:75), Stockholm 2006, s. 166-167.

⁴¹ Por. z E. Öhrn, *Changing Patterns?* s. 134.

na wydziałach nauk społecznych, ze szczególnym naciskiem na kształcenie nauczycieli. Na pozostałych kierunkach to organizacje studenckie przygotowują na ogół szkolenia w tym zakresie, które są bardzo popularne wśród kursantów. Badania dotyczą funkcjonowania dziewczynek i chłopców w przestrzeni edukacyjnej i jaki wpływ ma na nich neutralność płci. Respondenci byli zgodni, że zostało jeszcze wiele do zrobienia i choć na poziomie deklaracyjnym pedagogzy są przekonani o słuszności podejścia neutralnego, to jednak nadal powielają wiele stereotypowych schematów zachowań, z których nie zdają sobie sprawy. Christian Eidevald mówił o barierach dotyczących przewagi kadr żeńskich w przedszkolach, z powodu postrzegania mężczyzn w rolach opiekuńczych (szczególnie w roli nauczyciela przedszkolnego) jako zdemaskulinizowanych i słabych. Jego zdaniem, podstawowym działaniem powinna być zmiana świadomości społeczeństwa i kreacja nowego mężczyzny, który sprawdza się zarówno w sytuacjach wymagających siły czy cech stereotypowo przypisywanych mężczyźnie, ale też w sytuacjach wymagających delikatności czy uczuciowości. Mężczyzny, który przybiera różne role, w zależności od kontekstu, i nie wpływają one na postrzeganie go w kategoriach pejoratywnych. Podobnie powinna wyglądać nowa osobowość kobiet, które nie powinny być oceniane w swoich zachowaniach i wyborach na podstawie stereotypów płci. Najważniejsza jest autorefleksja i autocenzura, w której pomocne jest prowadzenie dokumentacji pedagogicznej (rejestrwanie siebie na video podczas zajęć z dziećmi). Eidevald był zdania, że dziewczynka ignorowana i zapomniana w klasie przedszkolnej, z uwagi na to, że jest cicha i dziewczęca, nastawiona na współpracę, opiekę i konformizm jest znacznie bardziej podatna na toksyczne związki, przemoc domową, czy w ekstremalnych przypadkach gwałt, niż dziewczynka, której pomaga się rozwijać samodzielność, pewność siebie, indywidualizm, czy poczucie własnej wartości (tradycyjnie utożsamiane raczej z cechami męskimi). Z drugiej strony, Eidevald mówił o nowej kategorii człowieka pokrzywdzonego społecznie, nieprzystosowanego do nowego świata równouprawnienia – mężczyzny o niskim wykształceniu, niskich kompetencjach społecznych, który przegrywa z kobietami na rynku pracy. Zdaniem Eidevalda, praca od podstaw, od przedszkola, nad rozwijaniem aspiracji i zainteresowań każdego dziecka powinna mieć na celu długoterminowe przystosowanie do zmiany społecznej oraz wyposażanie dzieci bez względu na płeć w umiejętności adekwatne do sytuacji na rynku pracy. Autor ten podał konkretne przykłady języka, jakiego powinien używać wychowawca w takich sytuacjach, jak przybycie uczennicy do szkoły w nowej ślicznej sukience. Nauczyciel powinien wyjść naprzeciw oczekiwaniom dziecka i pochwalić jego strój, ale używając języka

neutralnego: widzę, że masz nową sukienkę, wygląda na wygodną, albo wygląda na praktyczną. Jeśli chłopiec ma nową fryzurę, z której jest wyraźnie dumny można powiedzieć: o masz nową fryzurę, jak to dobrze, teraz widzę twoje oczy, albo to miło mieć wygodną (funkcjonalną, taką) fryzurę. Należy unikać słów wartościujących i przypisujących cechy stereotypowo kojarzone z cechami płci.

Janne Bromseth, jedna z prekursorok pedagogiki normokrytycznej, mówiła o interseksjonalności położenia kobiet i mężczyzn oraz o różnicach w mentalności dotyczącej ról płci pomiędzy poszczególnymi klasami społecznymi. Przywoływała też przykłady nieświadomej ekskluzji, nawet w najbardziej otwartych na neutralność płci przedszkolach, np. par tej samej płci, poprzez powieszenie na szatni metek z miejscem na imię mamy i imię taty, a nie na przykład na imiona rodziców.

Kajsa Ohrlander, specjalistka studiów gender, uważała, że każdy nauczyciel powinien przejść przez intensywny kurs teorii feministycznej, historii feminizmu i wreszcie pedagogiki gender, ze szczególnym naciskiem na pedagogikę normokrytyczną, adekwatną do zmieniającego się społeczeństwa. Opowiadała o kursach prowadzonych przez nią na Uniwersytecie Sztokholmskim i ogromnym zainteresowaniu studentów tą tematyką.

Anna Palmer prowadzi badania eksperymentalne dotyczące umiejętności matematycznych dziewczynek oraz testuje nowe metody nauczania i rozumienia zjawisk matematycznych poprzez sztukę, a szczególnie taniec, analizowany później za pomocą operacji matematycznych, rozumienia ruchów tanecznych w czasie i przestrzeni. Jednym z jej projektów jest prowadzenie zajęć baletowych w przedszkolu dla dzieci od 2 lat, które dzięki zaangażowaniu wszystkich zmysłów, powtarzaniu określonych ruchów, czynności i towarzyszącemu im liczeniu w rytm muzyki powinny rozwinąć matematyczną część mózgu. Anna Palmer uważa, że nauczanie matematyki w Szwecji jest zjawiskiem całkowicie zmaskulinizowanym i poprzez tradycyjne, patriarchalne metody nauczania nieadekwatnym do zainteresowań i możliwości większości kobiet.

Elis Storesund, praktyk pedagogiki normokrytycznej, na zamówienie lokalnych urzędników prowadzi zajęcia doszkalające dla nauczycieli w celu poszerzenia ich horyzontów myślowych i zapewnienia im pomocy we wdrażaniu neutralności płci w praktyce szkolnej. Autorka ta uważała, że pomimo dużej świadomości zapotrzebowania na tworzenie klimatu neutralności płci, nauczyciele często nie wiedzą, jak skutecznie wprowadzić go do swojej praktyki pedagogicznej.

Wcześniejsze inspekcje wykazały, że pomimo długoterminowego stosowania pedagogiki gender, w szwedzkich przedszkolach nadal panuje kult

wartości maskulinistycznych, jako tych bardziej wartościowych i pożądanych, a działania pedagogiki kompensacyjnej utrwalają te schematy, zachęcając dzieci płci żeńskiej do działań scharakteryzowanych jako bardziej chłopięce, nadając im tym samym większą wartość, niż to co jest charakteryzowane jako dziewczęce⁴².

Równouprawnienie płci w praktyce szkolnej (*skola*)

Analizując badania Angerd Eilard, można uznać, że jest jeszcze wiele barier do pokonania, aby neutralność płci zaczęła w pełni oddziaływać na system edukacji. Poddawała ona wnikliwym studiom podręczniki szkolne z lat 1962-2007 i odkryła, że przesiąknięte są one białym kolonializmem zachodnim, o tradycyjnej ideologii patriarchalnej, zabarwionej stereotypowym porządkiem płci oraz heteronormatywnością i podziałami klasowymi⁴³. Niemniej, krytykuje ona także sam dyskurs edukacyjnej równości płci, jako zakorzenionej w patriarchalnym, heteronormatywnym porządku binarnego podziału płci oraz neoliberalnym podejściu indywidualistycznym, jej zdaniem stwarzającym bariery dla pełnej integracji i solidarności społecznej⁴⁴. Tymczasem, informacje uzyskane w drodze ankiety od nauczycieli były stosunkowo zuniformizowane i wskazujące na wysoki poziom refleksyjności w zakresie płci kulturowej.

Badaniu ankietowemu poddani zostali nauczyciele szkolni oraz przed-szkolni uczestniczący w specjalistycznych studiach podyplomowych, prowadzonych na Uniwersytecie Sztokholmskim (łącznie 41 osób dało pełne i możliwe do wykorzystania odpowiedzi). Ponieważ kwestionariusz ankiety został wypełniony podczas spotkania w grupie, podczas zajęć na Uczelni, żaden uczestnik badania nie wiedział wcześniej, że badanie nastąpi, ani jaki będzie jego temat. Badanie było anonimowe i dobrowolne. Kwestionariusz był w języku angielskim, niemniej odpowiedzi mogły być w języku angielskim lub szwedzkim. Wszyscy badani wybrali język angielski, który jest w Szwecji bardzo rozpowszechniony, jako drugi język. W związku z tym wszystkim można przypuszczać, iż odpowiedzi są wiarygodne i nie są celowym kopiowaniem oficjalnych dokumentów, a odzwierciedleniem własnych przekonań i refleksji osobistej. Respondentów zapytano, jak rozumieją

⁴² Por. z I.M. Young, *Jämställd Förskola*, s. 68-69.

⁴³ Por. z A. Eilard, *Förändrade Genusmönster i Grundskolans Läseböcker*, [w:] *Genus i Förskola och Skola. Förändringar i Policy, Perspektiv och Praktik*, red. I. Wernersson, Göteborg 2009, s. 121-138.

⁴⁴ Tamże.

neutralność płci, jaki jest ich stosunek do niej oraz czy mogą podać praktyczne przykłady neutralności płci w ich własnej działalności pedagogicznej. Analizując treść odpowiedzi, można było wyczuć, że neutralność płci jest dla nich naturalna i oczywista. Sami mieli przeświadczenie, że neutralność płci operuje na poziomie nieświadomym, oczywistym i przez to nie jest przedmiotem refleksji i nie jest zwerbalizowana pośród praktyków (badacze akademicy oraz dyrektorzy szkół, z którymi przeprowadzono wywiady, myśleli inaczej). Wszyscy badani, bez względu na wiek, płeć i długość doświadczenia zawodowego, uznawali ją za zjawisko bardzo pozytywne⁴⁵. Tu przytoczone zostaną najpopularniejsze wypowiedzi pisemne: *Jestem ustosunkowana bardzo pozytywnie do neutralności płciowej, uważam, że jest absolutnie konieczna dla sukcesu kraju, wspólnoty, społeczeństwa, miejsca pracy i rodziny* [ankieta 1.1]; *Neutralność płci oznacza traktowanie dziewczynek i chłopców jak równych sobie i nie odnoszenie się do ich płci* [1.2]; *To pozwala, obojgu – chłopcom i dziewczętom mieć tyle samo miejsca w mojej klasie. Nie pozwolić chłopcom na zajęcie mi więcej czasu tylko dlatego, że dużo mówią. Zachęcanie cichych dziewcząt do zabrania głosu i popchnięcie ich ku aktywności jeśli są pasywne. To jest podstawa, to jest absolutnie dobra sprawa* [1.5]; *Nigdy nie powinno się być traktowanym inaczej tylko z uwagi na swoją płeć. Oceniam to zjawisko pozytywnie – im więcej widzimy w osobie człowieka jakim jest bez kategoryzowania* [1.7]; *Ja widzę istotę neutralności płciowej w unikaniu kreowania płci aby ona nie wpływała na szanse życiowe. To czy jest się mężczyzną czy kobietą nie powinno mieć znaczenia* [1.12]; *Neutralność płci polega na tym, że dzieci czy studenci nie są postrzegani jako oddzielne grupy z podziałem na płeć. To jest z moich doświadczeń wynika bardziej widoczne w przedszkolu niż później w szkole czy na studiach. Neutralność płci wydaje się właściwa, jeśli weźmie się pod uwagę to, że osobowość jest pierwsza i ważniejsza niż płeć, ta jest drugorzędna* [1.21]; *Wszyscy uczniowie powinni mieć takie same prawa i być traktowani tak samo* [ankieta 2.2]; *Trzeba sobie zdawać sprawę z tego, jak podświadomie inaczej traktujemy chłopców i dziewczęta i walczyć ze sobą, żeby tego nie robić* [2.3]; *Musisz wyjść poza codzienne ramy myślenia* [2.6]⁴⁶; *Żadna płeć nie powinna być bardziej uprzywilejowana* [2.14].

Badani pośród działań praktycznych, umożliwiających neutralność płci w klasie szkolnej, podawali przykłady używania tego samego tonu głosu w rozmowach z dziewczynkami co z chłopcami. Większość starała się tworzyć podczas zajęć grupowych grupy mieszane – także w czasie zajęć sportowych. Większość ankietowanych uważała, że chłopcy są bardziej skłonni do zdominowania przestrzeni i do bycia bardziej słyszalnymi w klasie. Me-

⁴⁵ Wśród badanych było łącznie 7 mężczyzn oraz 34 kobiety.

⁴⁶ W oryginale – “you must think outside the box”.

tołą na to było zachęcanie dziewczynek do większej aktywności i odwagi, co jest wyraźnym przejawem tradycyjnej pedagogiki kompensacyjnej. Nauczyciele starali się dużo rozmawiać z dziećmi i na przykład omawiać z uczniami podziały na różowe i niebieskie ubranka dla dzieci, stereotypy w reklamie, zachęcać dzieci do korzystania z wszystkich gier, zabaw i zabawek bez względu na ich postrzeżenie przez schematy płci. Duży nacisk kładli na autorefleksję i analizę własnych zachowań, ale też na uświadamianie dzieci o upłciowionym wymiarze interakcji i struktur społecznych, obnażanie ich i kształtowanie krytycznego podejścia do nich. Większość ankietowanych była świadoma istnienia dokumentów ministerialnych wyznaczających kierunek prac z równością płci. Uważali, że zmiana w kierunku większej neutralności płci jest widoczna, pozytywna i potrzebna. Zauważali większą tolerancję zachowań tradycyjnie anormatywnych (np. malowanie paznokci przez chłopców, używanie eyelinera). Nauczyciele starali się zauważać osobę, a nie chłopca czy dziewczynkę, zwracać na nich uwagę i dawać komplementy obojgu, ale bez stereotypowych przymiotników (mówiąc np. *wow ale świetna nowa fryzura, no teraz to mogę wreszcie widzieć Twoje oczy* [ankieta 2.7]).

W praktyce chodzi o nieuznawanie rzeczy za oczywiste, na przykład: *jesteś dziewczynką, więc lubisz wszystko, co jest różowe i błyszczące; jesteś chłopcem, więc lubisz piłkę nożną. Zachęcanie studentów, żeby odkrywali swoje prawdziwe ja i bawili się, pisali, wypowiadali w sposób sobie tylko właściwy bez względu na to, czy ten sposób wydaje się dziewczęcy czy chłopięcy* [ankieta 1.17].

Dziewczynki są postrzegane jako cichsze, spokojniejsze, bardziej dojrzałe. Często sadza się dziewczynki pomiędzy chłopcami, żeby ich uspokoić i rozdzielić. To moim zdaniem nie ma wiele wspólnego z neutralnością płciową... Możliwość traktowania wszystkich, jak równych sobie jest centralnym punktem neutralności płci [ankieta 1.1].

Niektórzy czuli się niekiedy przytłoczeni wyzwaniem neutralności płci: *Myślę, że to dobrze, żeby każdy uczeń miał miejsce w klasie, ale z drugiej strony źle się czuję, kiedy ich ograniczam, ale też kiedy im na to nie pozwolę* [ankieta 1.6].

Co wydaje się interesujące, również badane studentki międzynarodowe miały świadomość tego, czym jest neutralność płci (czterech studentów płci męskiej wycofało się z oddania ankiety). Można zastanawiać się, czy jest to wynik ich pobytu w Szwecji. Niemniej ich wypowiedzi były znaczenie bardziej zróżnicowane, zarówno w rozumieniu, jak i ocenie tego zjawiska. Na przykład, jedna z ankietowanych napisała, że *neutralność płci jest sprawiedliwa, związana z wolnością, brakiem dyskryminacji, większą demokratycznością, ale z drugiej strony wpływa negatywnie na ochronę kobiet, które nie mają urlopu w wypadku ciąży, bo ojciec może go wziąć* [kod 14]. Inna napisała, że *neutralność płci w edukacji oznacza równość, eliminację odczuć, że dziewczęta lubią języki a chłopcy matematykę, starania aby nie faworyzować żadnej z płci. Uważam, że to*

nie powinno chodzić o neutralność płciową z zatraceniem płci, ale o zwiększony indywidualizm, aby każdy mógł uczyć się tego co lubi [kod 10]. Jedna z respondentek napisała, że pochodząc z Azji, uważa, że neutralność płci to coś co się rozgrywa w Europie i Ameryce, podczas gdy w jej kraju kobieta ma mniejszą wartość od mężczyzny i nie ma nawet świadomości samej koncepcji neutralności płci [kod 6]. Respondentka z Hiszpanii napisała, że neutralność płci oznacza w praktyce to, że kobiety i mężczyźni otrzymują ten sam układ, równy status i dostęp do prawa, do pracy, do edukacji, do polityki itd. Neutralność płci oznacza równość przed prawem i równość społeczną. To prawo, do którego powinni mieć dostęp wszyscy ludzie na świecie [kod 1].

Neutralność płci to dla mnie wspólne zajęcia sportowe i bez różnicy, czy nauczycielem w-f jest kobieta czy mężczyzna, utrzymanie równowagi w klasach 50% chłopców i tyle samo dziewcząt. Zniesienie oddzielnych toalet [kod 8].

Neutralność płci polega na pozbyciu się różnic (społecznych) między kobietami i mężczyznami. Oto przykłady pewnego stopnia równego uprawnienia: klasy mieszane, wspólne zajęcia w czasie wolnym, wspólne toalety, brak słów specyficznie odnoszących się tylko do kobiet lub tylko do mężczyzn. Dla mnie to bardzo ważna kwestia z uwagi na równość w dostępie i równość szans – jednakowa dla chłopców i dziewczynek [kod 7].

Jak można zauważyć, również badane studentki z krajów Trzeciego Świata uważały neutralność płci za równoważnik terminu równouprawnienie, nie próbując pozbawić ludzi tożsamości płciowej, a zrównując wartość kobiet i mężczyzn czy alternatywnych płci, bez względu na różnice między nimi.

Wszelkie działania pedagogiczne w przedszkolu i szkole są zarządzane i koordynowane przez dyrekcję placówki, odpowiedzialną za przetłumaczenie na język praktyki szkolnej rozporządzeń Aktu o Edukacji oraz ministerialnych programów nauczania⁴⁷. Dyrekcja ma pewną swobodę w interpretacji i realizacji założeń rządowych, ale odpowiada za ich wprowadzanie. Dlatego tak ważne wydało się przeprowadzenie wywiadów właśnie z dyrektorami placówek. Wywiady swobodne ustrukturyzowane trwały pomiędzy 60 a 120 minut. Badaczka posługiwała się kafeterią pytań otwartych dotyczących implementacji zarządzeń dotyczących polityki neutralności płci oraz szukała praktycznych przykładów realizowania równościowej podstawy programowej. Wywiady odbyły się w placówkach edukacyjnych, najmniej w zaciszu gabinetu, bez osób postronnych czy dzieci. Tylko jedna

⁴⁷ I.M. Young, *Skollag (2010:800)* r. 2, §9 i §10, Utbildningsdepartementet, Sveriges Riksdag, Stockholm 2010, http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Skollag-2010800_sfs-2010-800/?bet=2010:800#K2, [dostęp: 20.10.2014].

z badanych zgodziła się na nagranie wywiadu, pozostałe osoby wolały, aby wywiad był zapisywany. Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu odpowiedzi zostaną tu zanalizowane zbiorczo.

Dyrektorki badanych szkół i przedszkoli przyznały, że wdrażanie neutralności płci w praktyce w dużej mierze zależy od nich i ich planu, jak to zrobić. W jednej z badanych placówek dyrektorka liczyła, że każdy z jej pracowników ma gruntowne przygotowanie pedagogiczne, ze szczególnym kursem z zakresu pedagogiki gender, więc powinien być świadomy tego, jak stwarzać korzystne środowisko pracy dla dzieci bez upłciowionych podziałów. Narzekała na niedosyt materiałów szkoleniowych w tym zakresie, ale uważała, że tematyka jest obecna w szkolnictwie od lat 80. XX wieku i zdążyła już przeniknąć w sferę nieuświadomionych działań pedagogicznych. Świadome działania w kierunku stworzenia atmosfery równouprawnienia w klasie szkolnej są inspirowane dyrektywami płynącymi z omawianych wcześniej dokumentów, które są czytane i realizowane przez nauczycieli w trybie indywidualnym. Ministerstwo wysyła też okazjonalnie miniksiążeczki z przykładami dobrych praktyk i pomysłami warsztatów o tematyce gender. W placówce tej duże znaczenie odgrywa znaczna liczba emigrantów o odmiennych korzeniach religijnych i kulturowych, których aspiracje wobec córek są rozbieżne z programem szkoły. Tu poszczególni nauczyciele niekiedy muszą negocjować zalecenia szkoły z indywidualnymi życzeniami i poglądami rodziców, którzy w większości przypadków dają się ostatecznie przekonać, że ich córki mogą osiągnąć wyższy status społeczny dzięki partycypacji i inkluzji. Nauczyciele zwracają szczególną uwagę, aby nie rozbudzać w dziewczynkach z takich środowisk niepożądanych ról społecznych, ale by rozwijać ich perspektywy poznawcze i aspiracje. Przykładem neutralności płci była decyzja o tworzeniu łączonych klas sportowych i drużyn mieszanych. Podobno spotkało się to początkowo z negatywną reakcją najbardziej wysportowanych chłopców, którzy najbardziej chcieli wygrać w zawodach sportowych i uważali, że obecność dziewcząt w ich drużynie ogranicza ich szanse, niemniej nauczyciele twardo utrzymali swoją decyzję. Oznacza to, że w międzyszkolnych zawodach sportowych drużyny, w których grają ci chłopcy mają mniejsze szanse na wygraną, ale osiągnięto sytuację współpracy oraz wzajemnej pomocy i solidarności, gdzie mocniejszy pomaga słabszemu i nikt nie jest wykluczony. W drugiej szkole dyrektor postanowiła zatrudnić specjalistę od wdrażania pedagogiki genderowej i sama uważała się za lidera promocji równouprawnienia płci. Stanowisko dyrektorskie było dla niej nowe, w związku z czym dopiero skończyła kurs doszkalający, który miał wbudowaną w siebie tematykę płci w edukacji. Strategią tej dyrektorki było stworzenie klimatu sprzyjającego neutralności

płci, wyłonienie liderów, którzy są najlepsi w tej dziedzinie i organizowanie dyskusji grupowych z udziałem uczniów i nauczycieli, w celu promocji idei równouprawnienia. Szkoła wprowadziła specjalny system składania skarg na krzywdzące zachowanie innych, aby monitorować występowanie dyskryminacji na tle etnicznym, religijnym, klasowym, ale także płciowym. Każda skarga jest analizowana i omawiana na zebraniach, a towarzyszący jej formularz pozwoli ocenić, jakie są najczęstsze miejsca relacjonowanych zdarzeń i na jakim tle są to zdarzenia. Do tej pory ciekawą, z perspektywy gender, skargę grupową wniosły dziewczynki, które narzekały na to, że w przerwach chłopcy monopolizują plac zabaw oraz dostępne na nim piłki nożne, nie pozwalając im ani uczestniczyć w swojej w zabawie, ani korzystać z placu. Sytuacja została omówiona na zebraniach klasowych i wynegocjowano zmianę, która usatysfakcjonowała obie strony sporu. Dyrektorka ta była też członkinią stowarzyszenia dyrektorów szkół, którzy okresowo organizują szkolenia i warsztaty o tematyce gender. *Ostatecznie, to każdy nauczyciel indywidualnie decyduje jak rozwiązać zalecenia neutralności płci na gruncie klasy szkolnej, niemniej ja wyznaczam kierunek i przypominam, że jest to ważne zagadnienie...* [wywiad nr 4].

Dyrektorki przedszkoli mówiły o wykorzystaniu wachlarza działań pedagogicznych wymierzonych w pokazywanie dzieciom, że bez względu na różnice są tak samo ważne i tak samo traktowane. Chwały doskonale przygotowanie swojej kadry w zakresie neutralności płci. Jedno z przedszkoli prowadziło dokumentację pedagogiczną (nowa metoda pedagogiki gender) z udziałem dzieci, w postaci filmów video i zdjęć z codziennych zajęć, które potem analizowali wspólnie z dziećmi, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji, gdzie zadziałały mechanizmy stereotypów związanych z płcią. Materiały były omawiane w celu pobudzenia refleksyjności dzieci i pedagoga, który mógł lepiej monitorować swoje, często nieuświadomione, zachowania. W przedszkolach, w celu uczenia dzieci empatii, korzystano z tzw. EQ-dolls – sześciu bezpłciowych, pluszowych lalek, które wyrażały sześć podstawowych emocji. W zajęciach tańca, plastyce, sportach, uczestniczyły wszystkie dzieci bez wyjątku i miały możliwość wybrania stroju, który najbardziej im się podobał, co niekiedy oznaczało, że chłopiec chciał założyć piękną balową sukienkę, na co mu pozwalano na czas tej zabawy. Zabawki nie były kolorystycznie zakodowane genderowo. W jednym z przedszkoli metodą uspokajania płaczących dzieci było grupowe śpiewanie, które jakby zagłuszało i rozpraszało płaczące dziecko. Nauczyciele starali się zwracać do dzieci terminem: przyjaciele, albo po imieniu, bez przyporządkowywania płci i wytwarzania poczucia przynależności do binarnych światów. Specjalną wagę przywiązywano do wyboru książeczek, tak aby albo unikać

tych stereotypizujących płci, albo ukazywać śmieszność podziałów ról płci, zamieniając imionami czy rolami bohaterów i bohaterki opowieści. W jednym przedszkolu nawet przy czytaniu bajek używano określenia „hen” na każdą z postaci w bajce, nie narzucając dzieciom, jakiej płci jest np. dane zwierzątko. Wśród zabawek jest dużo pluszowych zwierzątek, których płci celowo nie da się określić. Znaczna część czasu spędzana jest na dworze, z wykorzystaniem wiader, foremek, narzędzi do kopania, przykręcania, budowania oraz kredy. W czasie obserwacji niejednokrotnie można było odnotować zachęcanie dziewczynek do podejmowania działań „niebezpiecznych”. Na przykład, dziewczynka wspinająca się na drzewo uzyskała uwagę wszystkich pedagogów, którzy krzyczeli do niej „wejdz wyżej”, „na pewno ci się uda”, „brawo, potrafisz”. Nauczyciele starali się, przynajmniej raz dziennie, zachęcić dzieci do zabawy czymś, co nie było na co dzień ich naturalnym wyborem tak, aby każdy mógł doświadczyć obcowania z całym wachlarzem zabawek. Robiono to przez losowanie, loterię albo wyciąganie z worka na ślepo. Podobne sytuacje stwarzano w badanych szkołach, przynajmniej raz w tygodniu, podczas zajęć popołudniowych. W jednej ze szkół podczas badań terenowych zaobserwowano, że nauczyciel fizyki i matematyki, z podwójnym doktoratem w tych dziedzinach, prowadził również zajęcia z ZPT, gdzie chłopcy w wieku około 10 lat wyszywali woreczki o kształcie różowych kotków, napelniali je grochem i zaszywali, podczas gdy dziewczynki projektowały, wycinały i zszywały stroje dla manekina. Ta dywersyfikacja roli nauczyciela nauk ścisłych miała go „odstereotypizować”. Zajęcia matematyczne miały też wymiar bardziej praktyczny i angażujący zmysły, związane z projektowaniem stroju z gazet, następnie obliczeniami z wykonanych zadań praktycznych, mierzeniem, dodawaniem, dzieleniem itp. Matematyki nauczano też poprzez taniec, muzykę i analizę tańca jako określonych ruchów, rytmu i muzyki. W ten sposób miano na celu rozszerzenie rozumienia matematyki i dostosowania jej do potrzeb obu płci.

Konkluzje

Patrząc na ideę neutralności płci, wyrosłą z późnych nurtów feministycznych lat 90⁴⁸ XX wieku i silnie zakorzenioną w teorii gender, można stwierdzić, iż nie jest ona próbą odpićwienia osoby ludzkiej, a jedynie

⁴⁸ Zob. J. Butler, *Preface*, [w:] *Gender Trouble*, red. J. Butler, New York 1999, s. 1-17; tenże, *Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory*, [w:] *Feminist Theory Reader. Local and Global Perspectives*, red. C.R. McCann, S.-k. Kim, New York 2010, s. 419-430.

próbą odpłciowienia relacji, jakie zachodzą między płciami. Jest ona poparta przekonaniem o jednakowej wartości kobiety i mężczyzny, z zachowaniem różnic biologicznych i społecznych między nimi. Nie chodzi o wprowadzenie sztucznych kategorii, czy nowych podziałów, ale o podniesienie świadomości społeczeństwa w zakresie równouprawnienia i obnażania mechanizmów dyskryminacji związanej z płcią, walkę ze stereotypami oraz budowanie wzajemnego zrozumienia i współpracy. Neutralność płci ma na celu zlikwidowanie binarnego podziału płci, aby wyeliminować społeczne wytwarzanie osobnych wyalienowanych światów – świata kobiet i świata mężczyzn. Być może sam termin neutralność płci nie jest szczególnie fortunny, wywołując skojarzenia pozbawienia ludzi płci i tożsamości płciowej, niemniej przy bardziej szczegółowej jego analizie można śmiało stwierdzić, iż jest nowym określeniem semantycznym równoznacznym dla równouprawnienia.

BIBLIOGRAFIA

- Alcoff L., *Visible Identities: Race, Gender, and the Self*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Alcoff L., Mendieta E., *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*, Blackwell, Oxford 2003.
- Alsop R., Fitzsimmons A., and Lennon, *Theorising gender*, Polity, Cambridge 2002.
- AP, *Gender – Neutral Changing Room Opens At Swedish School*, http://www.huffingtonpost.com/2013/04/25/genderneutral-changing-ro_n_3156433.html, [dostęp: 20.10.2014].
- Bailey N., *Recent Feminist Initiatives in Sweden Include Gender Neutral Pronoun, Bechdel Test*, <http://townhall.com/tipsheet/nicolebailey/2013/11/07/feminist-initiatives-just-passed-in-sweden-include-gender-neutral-pronoun-bechdel-test-n1742106>, [dostęp: 20.10.2014].
- Bladh C., *Månglerskor: att sälja från korg och bod i Stockholm 1819-1846*, Stockholmia förlag, Stockholm 1991.
- Blomberg E., Waldemarson Y., Žvinkliene A., *Gender Equality Policies: Swedish and Lithuanian Experiences of Nordic Ideas*, [w:] *The Sea of Identities*, red. N. Götz, Elanders, Stockholm 2014.
- Bromseth J., Sörensdotter R., *Norm-critical pedagogy*, [w:] *Gender Studies Education and Pedagogy*, red. A. Lundbergm, A.Werner, Swedish Secretariat for Gender Research, Gothenburg 2014.
- Burnier D., *Masculine Markets and Feminine Care: A Gender Analysis of the National Performance Review*, *Public Administration Review*, 2006, 66(2), s. 861-872.
- Butler J., *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, Routledge, London 1993.
- Butler J., *Preface*, [w:] *Gender Trouble*, red. J. Butler, Routledge, New York 1999.

- Butler J., *Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory*, [w:] *Feminist Theory Reader. Local and Global Perspectives*, red. C.R. McCann, S.-k. Kim, Routledge, New York 2010.
- Csonka A., Jørgensen B., Fridberg L., *Blik for Køn i Pædagogisk Praxis*, Danmarks Evalueringsinstitut, Copenhagen 2009.
- de Beauvoir S., *The Second Sex*, Knopf, New York 1952.
- Eilard A., *Förändrade Genusmönster i Grundskolans Läseböcker*, [w:] *Genus i Förskola och Skola. Förändringar i Policy, Perspektiv och Praktik*, red. I. Wernersson, Geson Hylte Tryck, Göteborg 2009.
- Florin C., *Kunskapens rot är bitter men dess frukter äro ljuva, Om kvinnor och utbildning i ett historiskt perspektiv*, <http://www.ub.gu.se/kvinn/portaler/kunskap/historik/>, [dostęp: 20.10.2014].
- Gayle D., *Swedish school brings in "gender neutral" changing rooms to avoid teenagers being labeled male or female*, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2315193/Swedish-school-brings-gender-neutral-changing-rooms-avoid-teenagers-labelled-male-female.html>, [dostęp: 05.05.2014].
- Haraway D.J., *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Prickly Paradigm Press, Chicago 2003.
- Hebblethwaite C., *Sweden's "gender-neutral" pre-school*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-14038419>, [dostęp: 27.05.2014].
- Jagger G., *Judith Butler: Sexual Politics, Social Change and the Power of the Performative*, Routledge, London-New York 2008.
- Karlsson-Sjögren A., *Männen, kvinnorna och rösträtten: medborgarskap och representation 1723-1866*, Carlsson, Stockholm 2006.
- Lacan J., *Écrits: A Selection*, trans. A. Sheridan, Routledge, London 1989.
- Lagerwall K., *På Egalia tas fokus bort från könet*, Dagens Nyheter, 2012, February 14.
- Lindqvist M., *Könsneutrala hen inne bland svenska politiker*, <http://hbl.fi/nyheter/2013-04-08/436321/konsneutrala-hen-inne-bland-svenska-politker>, [dostęp: 22.10.2014].
- Lind-Valdan A.B., *The Feminist Preschool? Swedish Policy and Practice*, PhD dissertation, The State University of New Jersey, Newark 2014.
- Lister R., *Gender, Citizenship and Social Justice in the Nordic Welfare States: A view from the Outside*, [w:] *Gender equality and welfare politics in Scandinavia. The limits of political ambition?* red. K. Melby, A.-B. Ravn, C. Carlsson Wetterberg, Polity Press, Bristol 2009.
- Lundberg E., *Genus – varför så provocerande?* Södermalmsnytt, 2012, May 25.
- Öhrn E., *Changing Patterns? Reflections on Contemporary Swedish Research and Debate on Gender and Education*, NORA, 2000, 8(3).
- Prince Birkeland C., *Can Kids Be Raised in a Gender-neutral Society? Sweden Thinks So*, <https://in.lifestyle.yahoo.com/blogs/team-mom/can-kids-be-raised-in-a-gender-neutral-society--sweden-thinks-so.html>, [dostęp: 20.10.2014].
- Rothschild N., *In Sweden, a debate over whether gender equality has gone too far*, *The Christian Science Monitor*, <http://www.csmonitor.com/World/Europe/2012/0407/In-Sweden-a-debate-over-whether-gender-equality-has-gone-too-far>, [dostęp: 20.10.2014].
- Rothschild N., *Sweden's New Gender-Neutral Pronoun: Hen. A Country Tries to Banish Gender*, http://www.slate.com/articles/double_x/doublex/2012/04/hen_sweden_s_new_gender_neutral_pronoun_causes_controversy_.html, [dostęp: 20.10.2014].
- Sawicki J., *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*, Routledge, New York 1991.

- Sjögren A., *Hot mot förskola på Södermalm*, Södermalmsnytt, 2011, February 3.
- Soffel J., "Gender-neutral" pre-school accused of mind control, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/genderneutral-preschool-accused-of-mind-control-2305983.html>, [dostęp: 20.10.2014].
- Strauss V., *A new Finnish lesson: Why gender equality matters in school reform*, http://www.washingtonpost.com/blogs/answer-sheet/post/a-new-finnish-lesson-why-gender-equality-matters-in-school-reform/2012/09/05/3703ad4c-f778-11e1-8253-3f495ae70650_blog.html, [dostęp: 20.10.2014].
- Tagliabue J., *Swedish School's Big Lesson Begins With Dropping Personal Pronouns*, http://www.nytimes.com/2012/11/14/world/europe/swedish-school-de-emphasizes-gender-lines.html?_r=0, [dostęp: 05.09.2014].
- The Week Staff, *Sweden's "confusing" gender-neutral preschool*, <http://theweek.com/article/index/216779/swedens-confusing-gender-neutral-preschool>, [dostęp: 20.10.2014].
- Törnkvist A., *School sets up "gender-neutral" dressing room*, <http://www.thelocal.se/20130425/47554>, [dostęp: 22.10.2014].
- Young I.M., *Mansdominans i förändring, om ledningsgrupper och styrelser: betänkande, Sverige Utredningen om kvinnor på ledande poster i näringslivet*, SOU 2003:16, Edita Norstedts Tryckeri AB, Stockholm 2003.
- Young I.M., *On Female Body Experience: "Throwing Like a Girl" and Other Essays*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Young I.M., *Jämställd Förskola - om Betydelsen av Jämställdhet och Genus i Förskolans Pedagogiska Arbete. Slutbetänkande av Delegationen för jämställdhet i förskolan*, (SOU 2006:75), Edita Sverige AB, Stockholm 2006.
- Young I.M., *Swedish Education Act of 2010*, r. 2, §2.
- Young I.M., *TAM-Arkiv, Lärarförbundet, Lärarnas Riksförbund, SFHL*, 2010.
- Young I.M., *Curriculum for the compulsory school, preschool class and the recreation centre*, Skolverket, Stockholm 2011.
- Young I.M., *Curriculum for the Preschool Lpfö 98 Revised 2010*, Skolverket, Stockholm 2011.
- Young I.M., *Curriculum for the upper secondary school*, Skolverket, Stockholm 2013.
- Young I.M., *The global gender gap report 2013*, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2013/>.
- Young I.M., *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, New York, 18 December 1979, United Nations, Human Rights*, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx>, [dostęp: 22.10.2014].
- Young I.M., *Gender Equality in European Union*, <http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/>, [dostęp: 22.10.2014].
- Young I.M., *Gender equality in Sweden*, <https://sweden.se/society/gender-equality-in-sweden/>, [dostęp: 20.10.2014].
- Young I.M., *Skollag (2010:800) r. 2, §9 i §10*, Utbildningsdepartementet, Sveriges Riksdag, Stockholm 2010, http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Skollag-2010800_sfs-2010-800/?bet=2010:800#K2, [dostęp: 20.10.2014].
- Young I.M., *The global gender gap report 2014*, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/rankings/>

Netografia

The global gender gap report 2013, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2013/>, [dostęp: 20.10.2014].

Strona główna przedszkola Egalia: <http://www.stockholm.se/-/Serviceenhetsdetaljer/?kontakt=&enhet=f90dc7c3daa948da9190e3789c768ac4>, [dostęp: 20.10.2014].